

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕԶԱՆՋԱՆՅԱՆ

ՏԻՐԱՆ-ՏՐԴԱՏԻ ՎԵՊՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ
ԲՈՒՋԱՆԴԻ

Հրատարակող Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիայի 1947 թ.
№ 6 «Տեղեկագրից»

9(47.925)

27245

15-51

Uthp - Obungungung, 4.

Տ-Տ1 / Ուրթ - Տ 8
Տրամի-Տրամի ժամը ըսր
Եւրոպայի Եւրոպայի:

Судебны Вестник

90(47.925)(092 համալսարանային)

Կ. Մելիք-Օհանջանյան

ՏԻՐԱՆ-ՏՐԴԱՏԻ ՎԵՊԸ
ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ¹

ՍՏՏԻՊԿԱՍԻ Է 1961 թ.

Մեր բանասիրությունը վաղուց դիտել ու որոշ չափով ապացուցել է, որ Բուզանդի Պատմության հիմնական աղբյուրն է եղել ֆոլիորը: «Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ,—ասում է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը,—ամեն ընթացիկ էլ, որ ըմբռնում է ժողովրդական պատմվածքի հոգին, միմիայն ժողովրդական ոճն է վիպասանական եղանակ կը գտնե: Հ. Գեղեցիկի և ավելի Ստ. Մալխասյանցի աշխատություններից հետո՝ այլևս կասկած չկա, որ այդ գրքի գլխավոր աղբյուրները եղել են ժողովրդական զրույցները, վեպեր և նույնիսկ երգեր... Դրավոր աղբյուր, ինչ որ նյութին է վերաբերվում, դժվար թե գործածած լինի նա, ուստի և ոչ մի թվական չի հիշում, այլ, ինչպես ժողովուրդը յուր վեպի մեջ, միայն դեպքերի հաջորդությունն է պահում»²

Մ. Աբեղյանը՝ բնորոշելով Բուզանդյան պատմվածքի վիպական բնույթը, ոճն ու երանգը, ապա՝ հիմք ընդունելով այդ «պատմության» հիմնական առանցքը, որի շուրջը պատում, բոլորում են 4-րդ դարի Հայաստանի «պատմական» իրադարձությունները, այդ հին վեպը կոչում է «Պարսից պատերազմ»: «Դա եղել է,—ասում է նա,—մի ընդհանուր ազգային վեպ, որի մեջ իրենց տեղն են ունեցել հայ թագավորները և երկրի զանազան իշխաններ, բայց գլխավորապես Տառնի և Մասունի տեր Մամիկոնյանը, որոնք սպարապետ և արքայորդիների դայակ են եղել: Նրանց մատը խառն է գրեթե ամեն բանի մեջ, և վեպի պատմությունները մեծ մասամբ նրանց պարծանքի համար են հայտնված, այնպես որ վեպը դառնում է Մամիկոնյանց վեպ»³

«Պարսից պատերազմ» վեպի մեջ ծավալված կռիվը, ինչպես Բուզանդն է ավանդում, տևում է 8—9 տասնամյակի փոխվում, անցնում-գնում են հերոսները, բայց հայ-պարսկական պատերազմը հարատևում է և սերնդից-սերունդ փոխանցվում: Հայերի կողմից ժառանգաբար հանդես են գալիս Արշակունի թագավորները և վերջիններիս զուգընթաց սրանց հավատարիմ և անփոխարինելի հերոս սպարապետներ՝ Մամիկոնյանները, իսկ պարսիկների

¹ Զեկուցված է Հայկական ՍՍՌԻ Գիտությունների Ակադեմիայի Հասարակական գիտությունների Բաժանմունքի զետեղական սեսիայում 1946 թ. հունիսի 20-ի նիստին:—Տպագրվում է զգալի կրճատումներով:

² Հ. Գեղեցիկ, Փ. Բյուզանդ, թարգմ. հ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1896, էջ 34—36, 38 և այլն:

Ստ. Մալխասյանց, Փավստոս Բուզանդի Պատմություն, Վենետիկ, 1896:

³ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, արտատպ. «Ազգ. Հանդ.» թիֆլիս. 1908, էջ 111—112:

⁴ Մ. Աբեղյան, անդ, էջ 116:

կողմից՝ պարսից արքաները (ըստ Բուզանդի՝ միայն երկուսը՝ Ներսէս և Շապուհ) և սրանց միշտ փոփոխվող զորավարները:

Մ. Աբեղյանը՝ հենվելով հայ թագավորների և սրանց սպարապետների հաջորդականության վրա, առանձին-առանձին որոշում է նաև «վեպի սերունդները, կամ, մեր այժմյան վեպի բբոով, «ճյուղերը», որով և մոտավորապես կվերականգնվի,—ասում է նա,—վեպի ընդհանուր բովանդակութունը»¹: Ըստ նրա ստորաբաժանման՝ վեպի սերունդները կամ «ճյուղերն» են՝ 1. Խոսրով-Մամիկ-Կոնակ, 2. Տրդատ-Արտավազ (սրանք հանդես են գալիս Սեբեոսի և Մովսես Խորենացու պատմութիւնների մեջ), 3. Խոսրով-Վաչե, 4. Տիրան և Արշակ—Արտավազ և Վասակ. 5. Պապ և Վարադգատ—Մուշեղ, և 6. Մանվել-Արշակ:²

Անվանի գիտնականը «Հայ ժողովրդական վեպը» լույս ընծայելուց հետո չորս տասնամյակ անց՝ իր մեծարժեք «Հայոց հին գրականութեան պատմութեան» մեջ նորից և այս անգամ շատ ավելի մանրամասն վերլուծում է նախորդ աշխատութեան էջերում հարեանցի արծարծած թեղերն ու մտքերը, գիտողութիւններն ու մտածութիւնները, մանրամասն քննութեան է առնում նաև «Պարսից պատերազմ» վեպի բովանդակութիւնը, իշխող գաղափարախոսութիւնը, հերոսների կերպարներն ու իդեալները, ազնվականութեան նիստն ու կացը, վեպի արտահայտչական հնարներն ու թերեւս՝ եղանակները և այլն:

Ապացուցված համարելով իր հիմնական միտքը, որ Բուզանդի «Պատմութիւնը», բացի մի քանի կրոնադավանական հատվածներից և կրոնական-եկեղեցական զրուցանքներից, որոնք հեղինակի կողմից ներշնչուած են «Պարսից պատերազմ» վեպի մեջ,—մի վիտական միասնութիւնն ու ամբողջականութիւնն է կազմում, ինչպես, օրինակ, «Շահ-Նաման» և «Սասնա ծռերը», Մ. Աբեղյանը համարձակ դնում է նաև այդ մեծ վեպի պատմութեան ձևի ու ոտանավորի չափի հարցը: Նա անկասկած չափածո է համարում այդ վեպը և ասված այն չափով, որով ավանդվում է մեր օրերում «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպը: Հենց այս համոզմամբ էլ «Հայոց հին գրականութեան պատմութեան» մեջ Բուզանդից քաղած բոլոր մեջբերումները նա սողաբանում է ոտանավորի ձևով:³

Սույն չկա, Մ. Աբեղյանի թեզն ու ապացույցները «Պարսից պատերազմ» ազգային վեպի մասին ճիշտ են և համոզիչ, բայց և այնպես մենք չենք կարող անառարկելի ընդունել նրա տեսութիւնը նաև այդ վեպի ձևի մասին, որ համատարած ոտանավորի ձևով առկայված է նրա գրքի մեջ: Դա չափազանցութիւնն է: Այդ նույն եղանակով կարելի է դյուրութեամբ նաև մեր այլ հին հեղինակների պատմութիւնների մեծ մասը տողատել:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Փափսոս Բուզանդի «Հայոց պատմութեան» ուսումնասիրութեամբ զբաղված գիտնականների մեծ մասը (ու մանր ընդհանուր ընթերցադուրեթեամբ, մյուսները մանրամասն վերլուծու-

¹ Մ. Ա. Բ. Ե. Գ. Ե. Զ. Ե. Ը. Ը. 114—115:

² Մ. Ա. Բ. Ե. Գ. Ե. Զ. Ե. Ը. Ը. 115—121:

³ Մ. Ա. Բ. Ե. Գ. Ե. Զ. Ե. Ը. Ը. «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», Գիրք առաջին (սկզբից մինչև 10-րդ դ.), Հայկական ՍՍՏԻ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երևան, 1944 թ., էջ 173—248:

թյամբ) հանգել է այն եզրակացության, որ վիպական տարրը այդ գործի մեջ գերակշիռ է, նույնիսկ ազգային ամբողջական վեպ է, որը որոշ չափով կերպարանափոխվել է, աղարտվել անհատ, այն էլ հոգևոր կոչում ունեցող հեղինակի գրչի տակ:

Արդ, եթե «Պարսից պատերազմը» ժողովրդական վեպ է, ապա նա պետք է այլափոխված ու բաճառտեղծակամ ընկալումով վերարտադրեր, ավանդեր, վիպեր հայ ժողովրդի իրական պատմական կյանքի նշանավոր և բախտորոշ դեպքերն ու հերոսական դեմքերը: Ժողովրդական վեպը պատմական վավերագիր չէ. պատմությունն էլ առանց ճշգրիտ ժամանակագրություն պատմությունն չէ—«ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակադրութեան», ասել է դեռևս Մովսես Խորենացին, ուստի անհրաժեշտ է վիպականը զատել պատմականից կամ ճշգրտել վեպի պատմական աստուծո: Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը», մասնավորապես և հատկապես «Պարսից պատերազմ» ազգային հերոսական վեպը համարյա չի ուսուսմասիրվել վերը շարադրած տեսանկյունով, եթե չհաշվենք հանգուցյալ բանասեր Ստ. Կանայանցի լայն ծրագրված, բայց ինչ ինչ պատճառներով հենց ներածություն սահմաններում ընդհատված հետազոտությունը¹ և առհերս գրողի հակիրճ հետախուզությունը հայ-իրանական վիպական զուգահեռների կապակցությամբ Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմությունների մեջ:² Բուզանդի «Պատմության» մանրակրկիտ ուսուսմասիրությունն այս տեսանկյունով մեծապես կնպաստեր այդ հուշարձանի բաղժակովմանի արժեքավորման գործին, կսահմանադրեր բանաստեղծական-վիպական հնարանքն ու ստեղծագործական գյուղանքն իրական-պատմական վավեր իրադարձություններից, կորոշեր նրա արժեքը թե որպես գեղարվեստական երկ և թե իբրև Հայաստանի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուր:

Բուզանդի «Պատմության» ամբողջական ուսուսմասիրությունն այս տեսագծով մեզ շատ հեռու կտաներ: Այստեղ մենք մեզ առաջադրում ենք շատ սահմանափակ ու կոնկրետ մի խնդիր, այն է՝ վերլուծել այդ «Պատմության» միայն մեկ գրվագը, ըստ Մ. Աբեղյանի տեղմինաբանության՝ մեկ «սերունդը», մեկ «ճյուղը»—Տիրանի ճյուղը: Մեր նպատակն է անջատել այդ «ճյուղի» վիպական բանաստեղծական տարրը իրական-պատմականից, ցույց տալ, թե ինչ բաղադրիչ վիպական էպիզոդներից է հարակցման կարգով կազմված վիպական-բանաստեղծականը:

1

Տիրան թագավորի պատմությունը Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ թերևս ամենանվագ արժեք ունեցող պատմական հատվածն է, որը շարադրված է նույն «Պատմության» III գլխ. ԺԲ—ԻԱ գլուխներում: Այդ տասը հաջորդաբար իրար հետևող գլուխներից միայն վերջին ի և իԱ գլուխներն են վերաբերում Տիրանի ժամանակաշրջանի արտաքին քաղա-

¹ Արարատ, 1907—Տ. Թ.

² Գ. Մ ե ի ք-Օ հ ա ն ջ ա ն, Ֆիբրուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-Նամեում» ու հայ մատենագրության մեջ, «Ֆիբրուսի» ժողովածու, Երևան, 1934, էջ 54—100:

քական իրադարձութիւնների պատմութեանը: ԺԸ գլուխը նվիրւած է Ֆեոդալական Հայաստանում սովորական միջնախարարական գետնութիւնների ու կռիւներին, որոնց հետեանքով Հայր Մարգարեւոր կոտորել է տալիս «զաղգս նախարարացն Հայոց»¹։ մյուս գլուխները (ԺԹ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ) մեր առաջ մանրամասն ծալալում են հայ եկեղեցական միջավայրում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, ավանդում են մեզ Հուսիկի, սրա ժառանգների, ինչպես և կաթողիկոսական աթոռի թեկնածու ասորի Դանիել եպիսկոպոսի (ԺԴ գլուխը վարքաբանական մի կոմպիլյացիա է և զժվար թե այդքան ընդարձակ եղած լինի Բուզանդի սկզբնական խմբագրութեան մեջ) և վերջապես, Փառեն և Սահակ հայրապետների մասին (ԺԶ և ԺԷ)։

ԺԴ գլուխը հեղինակի մի վերին աստիճանի հետաքրքրական բնութագրութեանն ու խորհրդածութիւններն են այդ ժամանակաշրջանի հայ հասարակութեան կենցաղի ու բարոյական դիմանկարի մասին։

Ներքին պատմութեան, այն էլ գլխավորապես հայ եկեղեցուն վերաբերող հատվածները շատ ընդհանուր, չաբլոն բնույթ կրելով, ասում ենք՝ շաբլոն, որովհետեւ նույն մտքերն ու խորհրդածութիւններն, եկեղեցական ղեկավարներն ու իրադարձութիւնները բազմիցս տարբեր հարասութեամբ կրկնվում են Բուզանդի «Հայոց պատմութեան» մեջ, — ոչինչ չեն պարզում և նրանց հիման վրա չի կարելի մոտուստ լուսաբանել այն ողբերգական վիճակը, որը բաժին էր ընկել հայ պետականութեանը Տիրանի ժամանակաշրջանում։

Պատմա-քաղաքական կողմնորոշման համար միակ հենակետը, բռնատեղը Բուզանդի III դպրութեան այն վերջին գլուխներն են (Ի և ԻԱ), որոնք նվիրւած են արտաքին պատմութեանը, միջադպիսին բարդ հարաբերութիւններին։ Այդ կողմնորոշումը, ապա և պատմական իրադարձութիւններին վաւերագրի ճշտորոշումը շատ ավելի է դյուրանում, քանի որ մենք ձեռքի տակ ունենք մի շարք, ճիշտ է, Ֆրագմենտար և փոքր ինչ սուբեկտիվ, բայց և այնպես ժամանակակից կամ ժամանակով բավականաչափ մոտ կանգնած օտար պատմական աղբյուրներն ու վավերագրեր։ Վերջիններիս օգնութեամբ հնարավոր է գտնել մոտավորապես փարատել ժամանակագրութիւնից զուրկ Բուզանդյան պատումը, ժամանակի ու տեղի՝ գործողութեան վայրի շրջանակների մեջ դնել այն և ճշգրտել այդ իրադարձութեան ընթացքում հանդես եկած գործող անձերի տեղն ու դերը։

Արդ, ե՞նչ քաղաքական-պատմական խոշոր իրադարձութիւններ են տեղի ունեցել Մերձավոր Արեւելքում, որոնք կապված են եղել 3-րդ դարի վերջին և 4-րդ դարի Հայաստանի հետ։

Սյո հարցին խիստ շահեկան հետազոտութիւն է նվիրել ականավոր պատմաբան՝ պրոֆ. Ն. Ադոնցը իր զժախտաբար անավարտ հրատարակված՝ «Փալատոսը որպէս պատմագիր» աշխատութեան մեջ։²

¹ Н. Адонц, Фауст Византийский, как историк, «Христианский Восток», 1917—1920 г. г., т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 235—272 շրջիկ, բայց շարունակութիւնը չի տպագրված։ Ն. Ադոնցը ծանոթութեան մեջ գրում է. «Ներկա էտուղը փաղուց է զբլված և այժմ տպագրվող մասը ղեկեցված է տպավիճ 1906 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ռուս. Հնագիտ. Ընկեր. Արեւելյան Բաժնի նիստում, հետեյալ վերնագրով. «Հռոմ-պալատական հարաբերութիւնները 4-րդ դարի առաջին կեսին և հայկական ավանդութիւնները նրանց մասին»։

Ինչպես իրավացի նկատում է Ն. Ադոնցը, Հայաստանին քաղաքականապես տիրանալու համար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի վարած պայքարի ընթացքում երկու բախտորոշ և վճռական պատերազմներ են տեղի ունեցել՝ «երկու ծանրակշիռ մոմենտներ»՝ 298 և 363 թ. թ.։ «Այդ մոմենտների պարագաները, ասում է Ն. Ադոնցը, բավականաչափ հայտնի են արևմտյան պարբերներից և պարզորոշ գաղափար են տալիս երկու ախոյանի դիրքի մասին վեճի առարկա Հայաստանի նկատմամբ։ Իսկ ինչ վերաբերում է 298 և 363 թ. թ. մեջ տեղի ունեցած իրադարձություններին, ապա արևմտյան պատմագիրների տեղեկություններն այդ մասին խիստ աղքատիկ են։ Հայ Փավստոսն ունի որոշ գրություններ, որոնք վերաբերում են հիշյալ ժամանակաշրջանին, և սրանց պատմական հիմքը պարզորոշվում է՝ մոտուստ ծանոթանալով գործի այն պարագաներին, որ հաղորդում են արևմտյան հեղինակները»¹։

Երրորդ դարի վերջերին Հայաստանն ընդունում է Հռոմի գերագույն հովանավորությունը։ Շապուհ I-ի որդի Ներսեսը [= Նարսես(ը) 293 թ. սեպտ. 9—302 թ. ըստ Th. Nöldeke-ի] 295 թ. հարձակվում է Հայաստանի վրա ու գրավում երկիրը՝ «Narseus primus Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat»²—վկայում է Ամմիանոսը (Ammian, XXIII, 5)։

Դիոկղետիանոս կայսրը Հռոմի շահերի, ինչպես և Հայաստանի պաշտպանությունը հանձնարարում է իր իշխանակից և փեսա Գաղերիոս Մաքսիմիանոս կեսարին։ Սա զորքով դուրս է գալիս պարսիկների դեմ և խորտակիչ պարտություն կրում, որի համար անարդանք է ենթարկվում կայսրից։ Սակայն, երկու տարի անց՝ նա առնում է Դիոկղետիանոսի հովանությունը և կրկին արշավում պարսիկների վրա։ Այս անգամ նա բազմա-կան զործողությունները Միջագետքի տափաստաններից փոխադրում է Հայկական լեռնաշխարհը և ջախջախիչ հարված հասցնում պարսիկներին, ստիպում նրանց քառասնամյա խաղաղության ամփոփալի պայմանագիրը ստորագրելու (297/8—337 թ. թ.)։

Գաղերիոսի այդ պատերազմները նկարագրել են 4-րդ դարի լատին պատմագիրները՝ Ալեքսիոս Վիկտորը, Եվարոպիոսը և Ռուփուս Փեստոսը։

Մեր առաջիկա դիտողությունները պարզ ու որոշ դարձնելու նպատակով՝ համառոտակի մեջ ենք բերում այդ հեղինակների հաղորդումները։

Գաղերիոսն արշավում է Պարսից բանակի վրա.

A quis primo graviter vexatus, contracto confestim exercitu e veteranis ac tironibus, per Armeniam in hostes contendit—quae ferme sola seu facilius vincendi via est. Denique ibidem Narseum regem in ditionem subegit, simul liberos contugesque et aulam regiam. Adeo victor, ut ni Valerius, cujus nutu omnia gerebantur, incertum qua causa abnuisset, Romani fasces in provinciam novam ferrentur.—Aur. Victor, De Caesaribus, XXXIX.

¹ Н. Адонц, *անդ.*, էջ 236։

² Ձեռքի տակ չունենալով համապատասխան տեքստեր՝ հույն և լատին հեղինակներից կատարած մեջբերումները քաղում ենք պրոֆ. Ն. Ադոնցի հիշյալ աշխատությունից։

[«Նախ, նա ծանր պարտութիւն կրեց, սակայն վետերաններից և նորակոչիկներից զորք կազմելով՝ նա արշավեց թշնամիների վրա Հայաստանի վրայով, որը մի ամուր բազա ու ավելի դուրբին հաղթելու ուղի է: Վերջապես, հենց այնտեղ Գաղերիոսը ջարդեց Նարսե (=Ներսէս) թագավորին, գերեց նրա երեսաններին ու կանանց և ամբողջ արքունիքը, Հաղթութիւնն այնքան փայլուն էր, որ եթէ Վաղերիոսը,¹ որի հրամանով կատարում էր ամեն ինչ, չհակառակեր, հայտնի չէ, թե ինչ պատճառով, ապա հռոմեական իշխանութիւնը կտարածվեր նոր պրովինցիայի վրա»]:

Եվտրոպիոսը նույնը հաղորդում է ավելի հանգամանորեն: Գաղերիոսի առաջին պարտութիւնից հետո՝ նա գրում է.

Mox tamen per Illyricum Moesiamque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdæ et Saporis avo, in Armenia Majori pugnavit successu ingenti, nec minore consilio simulque fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum altero ac tertio equite suscepit. Pulso Narseo castra ejus diripuit. Uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit.—Eutropii Breviarium historiae Romanae. I, IX. c. 24—25.

[«Սակայն, շուտով զորք հավաքելով Իլլիրիայում և Միդիայում՝ Գաղերիոսը կրկին մարտի ելավ Հորմիզդի ու Շապուհի պապ Նարսեհի դեմ Մեծ Հայքում մեծագույն հաջողությամբ, շնորհիվ ոչ նվազ մտածվածության (nec minore consilio), ինչպես նաև քաջության, ընդ որում նա հանձն առավ դեաքի (=հետախույզ) պարտականութիւնը երկու կամ երեք ձիավորի հետ: Եւ ջարդելով Նարսեհին, Գաղերիոսը խորտակեց նրա բանակը, բռնեց (նրա) կանանց, քույրերին, երեսաններին, բացի զրանից անթիվ պարսիկ ազնվականներ և հարստագույն պարսից գանձարանը: Ինքը (=Նարսեհը) փախավ (եր) թագավորության ծայրագույն անապատները»]:

Ռուփուս Փետտուսը՝ խոստովանելով Գաղերիոս Մաքսիմիանոսի սկզբնական պարտութիւնը, նույն պատերազմի մասին գրում է, որ Գաղերիոսը նոր զորքով կրկին ելնում է պարսիկների դեմ և... in Armenia Majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes; et cum viginti quinque millibus militum superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus, ad internecionem cecidit. Rex Persarum Narseus effugit; uxor ejus et filiae captæ sunt, et cum maxima pudicitiae custodia reservatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus, superiores esse Romanos confessi sunt; ac Mesopotamiam cum Transigritanis quinque regionibus reddiderunt. Pax facta, usque ad nostram memoriam Reipublicae utilis perduravit.—Rufi Festi Breviarum, c. XXV.

[«...Ինքը Կեսարը երկու ձիավորի հետ անձամբ հետախույզեց Մեծ Հայքում թշնամիներին և քսան և հինգ հազար զորքով վրա հասավ թշնամուքունակին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զորքերի վրա և ոչնչացման ենթարկեց: Պարսից թագավոր Նարսեհը փախավ: Նրա կինն

¹ Այստեղ Ն. Ադոնցը սխալմամբ հավասարության նշան է դրել՝ Վաղերիոս=Դիոկղեափանոս Սա Վաղերիոս է կոչվել մինչդեռ Գաղերիոսը՝ Maximianus Valerius: Խոսքը սրբ մասին է:

ու աղջիկները բռնվեցին և մեծագույն ականածությամբ պահպանեցին նրանց ամոթխածությունը: Այդպիսի վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմայեցիները ոչ միայն զինքով, այլ և բարքով գերազանցում են (նրանց): Եվ Միջագետքը հինգ Անդրտիգրիսյան նահանգներին հետ նրանք վերադարձրին: Խաղաղությունը կնքվեց և հարստուքում է ցարդ հոգուտ կայսրութեան»):

Վերը վկայակոչածս երեք լատին պատմիչների հաղորդումները ոչ միայն նման են իրար ընդհանուր բովանդակությամբ, այլ և նրանց շարադրանքի հաջորդականությունը, նույնիսկ տեղ-տեղ դարձվածքներն ու արտահայտութեանները բառացի համընկնում են, մի հանգամանք, որ հիմք է տալիս Մարտին Շանցին և Ն. Ադոնցին ենթադրելու այդ երեքի համար էլ ներկայումս կորած մի ընդհանուր սկզբնաղբյուր¹:

Խոշորագույն քաղաքական-ազմական այս միջադեպը, երկու դժվարահաղ ախոյանների արյունալից բախումը, հայերի ռեսերվ թշնամիների՝ պարսիկների վերջնական ջախջախումը, որի ժամանակ զերեք են ընկնում արքայից արքայի կանայք, ժառանգները, այլ հարազատներն ու պալատական իշխանավորները, չէր կարող, հարկավ, իր արձագանքը չունենալ հայ աշխարհում, մանավանդ որ այդ հաղթութեան պտուղները՝ մյուս հարևան ժողովուրդների համեմատությամբ՝ առաջին հերթին և առանձնապես պիտի վայելեին հայերը: ազատագրվելով Սասանյանների լծից:

Եվ իրականում այդպես էլ հղել է: Հայ պատմագիրներից՝ Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և Մեսրոպ երեց Վաղոց-ձորեցին յուրովի անդրադառնում են այդ շշմեցուցիչ ազմա-քաղաքական իրադարձությանը: Եթե Մովսես Խորենացին՝ ըստ իր սովորութեան՝ քննադատաբար է վերաբերվում նյութին, շարադրում է միայն՝ իր կարծիքով՝ հավաստին, պատմականացնելով իրադարձությունը՝ ղեպքերն ու դեմքերը, և խուսափում է «առասպելականից», ոչ-իրական թվացողից, ապա Բուզանդն ու Մեսրոպ երեցը պատմական վավերականությամբ չեն տարվում, հանդես չեն բերում որևէ քննադատական մոտեցում, այլ անբռնադրոս շարադրում են այն, ինչ որ ավանդաբար հասել է նրանց¹: Եվ չնայած մեր այս հեղինակների հասկացության ու զրական-պատմագիտական մոտեցման խիստ արտահայտված տարբերությանը, այնուամենայնիվ նրանք որոշ չափով իրար լրացնում են, և պատմական իրադարձության ընդհանուր պատկերն ամբողջացնում: Մենք հատկապես քննության ենք առնելու Բուզանդի ավանդածը, տեղ-տեղ միայն վկայակոչելով նաև Մովսես Խորենացուն և Մեսրոպ երեցին:

Այդ պատերազմն իր ճակատագրական վախճանով և վճռական պատմա-քաղաքական հետևանքով այնքան բացառիկ և անկրկնելի է եղած, որ դժվար թե նույնությամբ երկրորդած լինի հունա-պարսկական հակամարտության դարավոր պատմության մեջ, Բացառիկ չէ եղած թե հույն և թե պարսիկ բանակների գլխավոր ջախջախումը, բայց անպայման եղակի է մի ամբողջ զորքի այնպիսի կործանում, որպիսին տեղի է ունեցել 297 թ., երբ Պարսից Թադավորը՝ անակնկալ հարձակման ենթարկվելով՝ «մալա-

¹ H. Апоиц, անդ. էջ 239:

² Մեսրոպը հիմնականում քաղում է Բուզանդի ավանդածը, տեղ-տեղ անցում քառացի. իր հերթին նա ունի մի այլ, մեղ անհայտ, աղբյուրից վերցրած լրացումներ:

պուրծ ճողպարեալ փախչէր», «ընդ սուր դամնայն բանակն հանէին» և «եւ առին զկապուտ զաւար բանակին, զկանայս թագաւորին և զբամբիշն, և զբանուկան ընդ նոսին, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին»¹ Ի գերութիւն վարէին զկանայս նոցա և զգանձս և զկեանս և զկազմած նոցա...»² Կրկնում ենք՝ դա մի եղակի իրադարձութիւն է եղած: Մինչդեռ այդ նույն պատերազմական մեծ իրադարձութիւնը համարյա նույնությամբ, անգամ բառացի, միայն հայ և պարսիկ թագավորների ու զորավարների անունների փոփոխությամբ, Բուզանդը մանրամասն պատմում է նաև V դարութեան Բ գլխում և ապա վերհուշի կարգով այդ զեպքին անդրադառնում նաև այլուր:³ այսպես, օրինակ, առաջին զեպքում հանդես են գալիս՝ կայսր (անանուն և վերջում՝ Վաղես կայսր), Տիրան և Ներսէս թագավորներ, իսկ զորավարներէն՝ Անդովկ Սյունին և Արշավիր Կամսարականը. երկրորդ զեպքում՝ թագավորներ՝ Պաս և Շապուհ, կայսրի փոխարեն ստրատելատ Տերենտոս ու կոմս Ադի, զորավար՝ Մուշեղ սպարապետ:

Այս կրկին պատմվածքը թերևս արդյունք է հայ պետականութեան մեջ 4-րդ դարում տեղի ունեցած այն ողբերգական հեղաշրջումների, որոնց դո՛ւ են գնացել հաջորդաբար հայ թագավորները՝ Տիրան, Արշակ և փոքր ինչ այլ պայմաններում նաև Պապը: Ժողովուրդը սիրում է անալոգիաներով մտածել: Երկու իրար նման իրադրութիւններ ժողովրդի հասկացութեան մեջ անպայման պիտի ունենան հար և նման հետեւութիւններ, մի անալոգիկ ընթացք և վերջանք: Ոլբերգական են եղել Տիրանի, սրա որդի՝ Արշակի, սրա որդի՝ Պապի թագավորութեան տարիները: Դրանք բոլորն էլ եղբերական վախճան են ունեցել, իսկ նրանց թագավորութեան սկիզբը նույնպես անալոգիկ իրադրութեան արդյունք է:

Այսպես, եթե առաջին զեպքում Տիրանի թագավորութիւնը ողբերգական վախճան է ունենում (կուրացում, գերեվարութիւն, գահազրկում) և թագավորում է նրա որդին՝ Արշակը, ապա երկրորդ զեպքում՝ Արշակի թագավորութիւնն է ողբերգական վերջանք ունենում (բանտարկութիւն, եղբրական վախճան) և թագավորում է նրա որդին՝ Պապը: Երկու զեպքում էլ պարսիկները հայերի դերիմ թշնամիներն են և հայ թագավորութիւնը կործանողներ, իսկ հույները՝ բարեկամ, դաշնակից ու թագավորութիւնը վերականգնողներ: Երկու զեպքում էլ պարսիկների նենգ քաղաքականութեամբ կործանման դուռը հասած Հայաստանի պատգամավորների հրավերով են հույները օգնութեան հասնում հայերին և միահամուռ ուժերով ջախջախում պարսիկներին:

Հենց այս անալոգիկ հանգամանքներով է քաջատրվում այն, որ վա- վերական պատմութեամբ վկայված մի մեծ ռազմա-քաղաքական իրադարձութիւն Բուզանդը, քաղելով ոչ թե զոկումնաւալ աղբյուրներից, այլ Ժողովրդական զրույցներից, ժողովրդական վիպասանութիւնից՝ կրկին պատմում է երկու, առնվազն քառորդ դարով իրարից բաժանված, պատերազմների նկարագրութեան ժամանակ: Այդ պատերազմները նպատակն էր վրեժ լուծել պարսիկներից, ազատագրել Հայաստանը թշնամիների լծից և գահ

¹ Որքան նման է Բուզանդի այս պարբերութիւնը եվրոպիկսի վկայութեանը, կարծես, մեկը մյուսից է օգտվել կամ նրանք ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր:

² Բուզանդ, V, Դ, 16 և այլն:

բարձրացնել օրինական ժառանգներին՝ առաջին դեպքում Արշակին, երկրորդ՝ Պապին:

Վերջին բաղձական միջադեպին հաջորդում է Շապուհի գոհունակության և երախտագիտության գունադեղ վիպական արտահայտութիւնը՝ «Ճերմակածին գինի արբցէ»:

Բուզանդի այս կրկին պատմվածքը որոշ նրբութիւններ է ավելացնում նույն «Հայոց պատմութեան» III դպր. Ի և ԻԱ գլուխների բովանդակութեանը, իսկ սա մի ամբողջական, զեղեցիկ ու կռուցիկ ժողովրդական վեպ է, որը սկզբից մինչև վերջը տրամաբանորեն ու հոգեբանորեն զարգանում է: Եվ իսկապես, եթե բուզանդյան շարադրանքից հանելու լինենք քրիստոնեական-ուսուցողական մի քանի փոքրիկ պարբերութիւններ, որոնք քրիստոնյա-հեղինակի դրչի հավելյալ, եկամուտ ներմուծումներ են, թերևս միջարկութիւններ հետագա խմբագրողի կողմից, ապա սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ դա քանիցս հիշատակված խոշորագույն քաղաքական-պատմական իրադարձութիւնների ժողովրդական-վիպական վերարտադրութիւնն է: Այստեղ ցայտուն արտահայտված են էպիկական հուշարձաններին հատուկ բոլոր ստեղծագործական հնարներն ու եղանակները, օտարամուտ մոտիվների կոնտամինացիան, ինչպես նաև անխուսափելի անաքորնիզմը, ցիկլավորումի և ապացիկլումի օրինաչափ ձգտումն ու տեղեկները: Ստորև մենք մանրամասն վերլուծութեան կենթարկենք վիպակերտութեան այդ հիմնական տարրերը ավելի դեպքի մեջ: Արդ տեսնենք՝ որն է առկա վեպի կռուցվածքի հիմնական սխեման:

1. «Բարեկամութիւն» և «յոյժ խաղաղութիւն» է տիրում Հայոց և Պարսից երկու հարևան թագավորների միջև:

2. Երկու հարևան թագավորների միջև գոտութիւն, ապա և թշնամութիւն է առաջանում, «ոչինչ բանիւք արամբ միով անարգաւ, որ ոչինչ քան դէս էր մոլորութեամբ», այն է՝ Փիսակի միջոցով. սրա «նենգախուսութիւնը»:

3. «Ոչինչ բանը» Տիրանին պատկանող «ճարտուկ ճանճկին» ձին է, որին ուզում է տիրանալ Վարազ Շապուհը՝ Ներսէս արքայից արքայի Ատրպատականի իշխանը:

4. Վարազ Շապուհի նենգ ծրագրով «հյուրագնացութիւնը» Տիրանի մոտ:

5. Տիրանի «վարկաբարգի», «առ ի ցոյցս» կազմակերպած «դոյզնադիւտ» որսորդութիւնը:

6. Փոխադարձ հյուրասիրութիւն Վարազ Շապուհի մոտ. խնջույքի ժամանակ «յանկարծօրէն, յայլակարծուց, յանկարծուտ» Տիրանի ձերբակալութիւնը, նրա գանձի ու ստացվածքի ավարառութիւնը, կնոջ ու որդիների գերեվարութիւնը Պարսկաստան:

7. Տիրանին կուրացնելը Դաւարիսում «ածուղով» — «փոխանակ Դաւարեան անուան Ածուղ անուն լիցի սմա մինչև ցյալիտետնս ժամանակաց»:

8. Հայերի վրեժխնդրութիւնը և լացուկոծ — «կոծ եղեալ աշխարանօք լային զիւրեանց բնակտէրն, դարձայն Հայոց, սոյնպէս և զկորուստ՝ աշխարհին»:

Իսկապես այստեղ վերջանում է այս «ճյուղը», քանի որ Տիրան թագավորը, իբրև գործող անձ, ասպարեզից դուրս է գալիս: Ինչպես տես-

նույն ենք, այս «ճշուղի» վախճանը սգավոր է և հոռետեսական: Մական, հոռետեսությունն ու անհուսությունը խորթ ըմբռնումներ են ժողովրդական հասկացության, աշխարհայեցության համար: Ժողովուրդը նույնիսկ ամենաողբերգական պայմաններում միշտ լավատես է, մի ելք է որոնում և գտնում վնասությունը վանկույ, նոր հնարներ և միջոցներ է հայթայթում ազատվելու ծանր դրությունից և բախտավոր կյանք ստեղծելու համար: Ո՞րն է այդ փրկությունը դուռը. ո՞ւմ է միջոցով և ի՞նչպես է նա բերելովում իր վիճակը: Տիրանի վեպը դրանց պատմությանն էլ է տալիս, շարունակելով իր ասքը:

9. «Ջանձինս անձամբ» մխիթարելով՝ հայերը որոշում են վրեժխնդրությունը շարունակել և օգնության դիմել պարսիկներին ոխերիմ թշնամի հույներին—Հոռմեական կայսրին, ուստի դեսպանություն են ուղարկում Բյուզանդիոն:

10. Կայսրը մեծ զորքով օգնության է հասնում հայերին, Անդովիկ և Արշավիր նախարարներին հետ երեք հզով «ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի» լրտեսում են Պարսից բանակին «ի գեղն, որ անուանեալ կոչի Ոսխայ (տրբ. Ոխսայ)»:

11. Հունահայկական զորքը ջախջախում է Պարսից բանակը՝ «և ոչ զմի ոչ սարկեցուցանէին», «զկանայս թագաւորին և զբամբէշն, և զբանուկան ընդ նոսին, և զգանձս արքունի, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վաբէին»։ Պարսից արքան (Ներսէս = Շապուհ ըստ կրկին պատմվածքի) մաղապուրծ, «պէշապիկ, մի սուբհանդակ առաջի» փախչում է: Հայաստանն ազատվում է պարսիկների բռնակալական լծից:

12. Պարսից թագավոր Ներսէսը քննում է այդ աղետալի պատերազմի պատճառները և իմանում է, որ Շապուհ Վարադի բանասարկությունը է այդ ամենը տեղի ունեցել «վասն ձիոյ միոյ», «վասն կաշոյ միոյ»։ Նա մորթաղերծ է անել տալիս այդ բանասարկու նենգախոսին և «ի զջուռն եկեալ վասն իրացն եղելոց», կայսրից հնազանդ խաղաղություն խնդրում:

13. Կայսրը համաձայնում է պայմանով, որ, նախ՝ Ներսէսը վերադարձնի գերի հայ թագավորին ընտանյոք հանդերձ, ապա ինքը կընդունալի պարսիկների ցանկությունը: Պայմանն երկուստեք ի կատար է ածվում «մեծ պատուով», «գանձիւք ընծայիւք և ստացուածովք հանդերձ»:

14. Պարսից թագավորին ուրախությունը, դոնուսակությունն ու երախտադիտությունը:

15. Խաղաղություն, ցնծություն և շինություն Հայաստանում:

Սա է Տիրանի վեպի կառուցվածքի անպաճույճ սխեման, որ վերականգնել ենք ըստ նույն Բուզանդի «Հայոց պատմության» երկու տարբեր, ժամանակով իրարից բավականաչափ հեռու ընկած, հաղորդագրություն համեմատ: Ինչպես տեսանք, դրանցից մեկը կապված է Տիրանի գերեվարության ու Արշակի զահակալության, մյուսը՝ Արշակի գերեվարության և Պապի թագավորելու հետ:

Մի հարևանցի, թուրքիկ հայացք բավական է հավաստելու, որ այդ երկու բախտորոշ պատերազմների նկարագրությունները միևնույն իրադարձությունն են վերաբերում: Կործողության աստիճանական, հետևողական զարգացումը միևնույնն է, իսկ գործող անձերը՝ դերակատարները տարբեր: Ինչպե՞ս բացատրել այս հանդամանքը. ինչո՞ւ է պայմանավոր-

ված այդ նմանությունը կամ, եթե կուզեք, շիտթումը՝ Արդյոք Բուզանդը՝ հեղինակն ինքն է շիտթել կամ, թերևս, գիտակցաբար «երկրորդի», կըրկին պատմել՝ հարասելով այդ ամենը ի փառս հաղթապան՝ հայ զորքի, թե անքննադատաբար քնդել է իր սկզբնաղբյուրի հաղորդումները և մեքենայաբար վերապատմել իր գրքում:

Այս հարցին հնարավորություն սահմաններում բավարար պատասխան տալու համար մենք պետք է վերհիշենք Հայաստանի քաղաքական դրությունը հռոմա-պարսկական ռազմական-դիվանագիտական հարաբերությունների կապակցությամբ: Այստեղ էլ պրոֆ. Ն. Ադոնցի հաճախ վկայակոչածս ուսումնասիրությունը նպաստում է մեզ՝ դրածո հարցերը պարզաբանելու գործում:

«Փավստոսը, ինչպես արդարացի դիտում է Ն. Ադոնցը, լրիվ տեղյակ չէ Գաղերիոսի և Նարսեհի պատերազմի հետևանքների մասին»: Ինչպես բացատրենք այս հանգամանքը: Ն. Ադոնցը չի բացատրում: Մեր կարծիքով, այդ հանգամանքի միակ բանական բացատրությունն այն է, որ «Հայոց պատմության» հեղինակը ձեռքի տակ չի ունեցել ոչ միայն պաշտոնական վավերագրեր, այլև որևէ զրավոր սկզբնաղբյուր: Նա օգտվել է բացարձակապես բանավոր՝ ժողովրդական զրույցներից, ավանդություններից և վեպից, որոնց փասցողները (վիպասան, գուսան)՝ պահպանելով իրադարձության ընդհանուր ընթացքն ու վեպքերի վիպական հաջորդականությունը, շիտթել են թե գործող անձերին և թե գործողության ժամանակն ու տեղը, հաճախել են տարբեր վիպական մոտիվներ ու միջադեպեր և վերագրել մերթ Տիրանին, մերթ Արշակին, որոշ բան էլ փոխանցել սրա ժառանգ Պապին: Մեր այս կարծիքն իր հավաստումն է գտնում նաև մի շարք հույն աղբյուրների հավելյալ վկայություններով:

Այդ պատերազմի հետևանքների, ինչպես նաև դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում 6-րդ դարի հուլյն հեղինակ և դիվանագետ Պետրոս Պատրիկիոսը, որն օգտագործած է եղել հավաստի վավերագրեր և որի պատմական երկասիրությունից միայն չառառիկներ են մնացել: Այդ հատ ու կտորները, հարկավ, չի կարելի ամբողջությամբ վավերագրի համարել, քանի որ բանակցությունների ընթացքը՝ ըստ նրա շարադրանքի՝ ցցուն կերպով մատնում է հեղինակի նկարագրության անհատական և միտումնավոր երանգավորումը, բայց և այնպես բանակցությունների արդյունքը՝ գերեզարծության դժով, ինչպես նաև երկու հզորագույն պետությունների ազդեցության սփերաների սահմանագծումը լրիվ և իրական պատմական է: Պայմանագրով նախատեսված սահմանները՝ համարյա անխախտ՝ պահպանել են մինչև Հովիթանոսի խայտառակ դաշնադրությունը 363 թ.:

Պարտված Նարսեհ Գաղերիոսի հետ բանակցելու համար Պետրոս Պատրիկիոսի վկայությամբ մի ղեկավարություն է ուղարկում Աֆֆարբանի գլխավորությամբ և արքայապետի ու Վարսավորսի անգամակցությամբ (Ἀφάρβα καὶ ἀρχαπέτου καὶ Βαρσαβώρουσος ὧν ὁ μὲν ὑπαρχος ἦν πραιτωρίων, ὁ δὲ ἕτερος τῆν τοῦ Συμίου εἶχεν ἀρχήν):

Աֆֆարբան՝ Գաղերիոսին ուղղած իր ճառը, համեմելով արևելյան

գունագեղ իմաստությամբ՝ «ասաց, որ հանձնարարություն ունի արքայից, որ նա արդարացի է համարում իր թագավորության բախտը վստահելու հոռմայեցիներին մարդասիրությանը, ուստի նա չի քննում այն պայմանները, որոնցով պիտի խաղաղությունը կայանա, և ամեն ինչ ներկայացնում է կայսրի բարե հայեցողությանը՝ նա սոսկ մի խնդիրը ունի, այն է՝ վերադարձնել իր երեխաներին ու կանանց, և հավատացնում է, որ նրանց վերադարձնելու դեպքում նա այդ ավելի մեծ բարեք կհամարի, քան եթե ինքը հաղթելու դնքով՝ եվ այժմ էլ նա չի կարող ըստ արժանույն շնորհակալություն հայտնել այն բանի համար, որ նրանք՝ գերության մեջ գտնվելով՝ չէին ենթարկվում ոչ մի վերավերանքի, այլ նրանց հետ վարվում էին այնպես, ինչպես իրենց (արքայական) զիբքին վերադարձողների հետ»։ (Որքան համերաշխ է Բուզանդի համապատասխան միջադեպին՝ «Ճեղքմակածին գինե արքեջ»։ Մի դեպքում՝ դեպքի իրական պատկերում, մյուս՝ վիպական անդրադարձում)։

Կայսրն ի պատասխան հայտարարում է, որ՝ հեռելով իր նախնիներին, նա խնայում է. «եվ հրամայեց գեսպանին հայտնել արքային հոռմայեցիներին վեհանձնության մասին... և հուսադրել, որ շուտով նրա մոտ կգնան նաև գերիները՝ համաձայն կայսրի հրամանին»¹։

Պետրոս Պատրիկիոսը մի առ մի թվում է նաև այն «աշխարհները», որոնք՝ ըստ պայմանագրի՝ անցնում էին հոռմեական գերեշխանության ներքո, ինչպես նաև զծով է Հայաստանի արևելյան սահմանը, այն է, Զինթա (Zintha) ամրոցը, որը սահմանակից է Մարաստանին, և այլն²։

Խաղաղության այս պայմանագիրը կնքված էր 40-ամյա ժամանակամիջոցի համար, այսինքն՝ 298—337 թ. թ.։ Պատմությունից հայտնի չէ, որ դա խախտված լինել պայմանագրվող պետությունների կողմից։ Ճիշտ է, այդ ժամկետից հետո տեղի էին ունեցել մի շարք բախումներ, ավելի փոքր չափի կոիվներ հույների և պարսիկների միջև, բայց և այնպես պայմանագրության նախագծված սահմանները չէին խախտված և միջազգային իրավական ուժ ունեին, մինչև Հովիտնոսի խայտառակ պարտությունն ու նոր պայմանագիրը 363 թ., որով Հոռմեական կայսրությունը հրաժարվում է 298 թ. նվաճումներից և ընդ սմին նաև Հայաստանից, որը մատնվում է Սասանյան Պարսկաստանի կամայականություններին։

Հայաստանի քաղաքական դրությունը ընդհանուր նկարագիրը կոնկրետ պատկերացնելու համար անցողակի քննարկները քառասնամյա խաղաղության պայմանագրին հաջորդող թեկուզ մի տասնամյակի ռազմաքաղաքական անցողաբերը։

Պայմանագրի ժամկետը լրանալու վրա էր, երբ պարսիկները վերոկեսեցին իրենց ռազմական գործողությունը։ Կոստանդինոս կայսրը դիմում է նրանց վրա, սակայն ճանապարհին՝ Նիկոմիդիայում վախճանվում է 337 թ. մայիսի 22-ին։ Ծաղուհ Ո պաշարում է Մծբինը, բայց ապարդյուն, և ստիպված է լինում զադարեցնել պաշարումը և հեռանալ։

Մծբինի այս պաշարումը տեղի ունեցած պիտի լինի հավանաբար 338 թ.³ Ն. Ադոնցը կարծում է, թե հենց այս պատերազմի կապակցու-

¹ Н. Адонц, *անդ.* էջ 243—4 [Excerpta Petri Patricii, Ad Romanos, c. XII].

² Н. Адонц, *անդ.* էջ 244—5 [Excerpta Petri Patricii, Ad Gentes, c. III].

³ Н. Адонц, *անդ.* էջ 251.

թյամբ է, որ Հայաստանում՝ ըստ Հուլիանոսի՝ ծայր են առել ներքին միջ-
նախարարային կռիվներ և գծառնություններ, որոնց հետևանքով թագավորը
(անուշը չի հիշատակված) փախուստի է դիմել հոռմեական սահմանները,
ապա Կոստանդի միջամտությամբ հայ երկիրը խաղաղացվել է ու հայ թա-
գավորը վերադարձել հայրենիք։ Բուզանդը հիշատակում է, որ Տիրանը
որոշ ժամանակ եղել է Մոսիաց աշխարհի Բնաբեղ բերդում։ Մեզ թվում է,
որ ոչ միայն Ն. Աղոնցի ակնարկած Բակուր- Բեշշիլի ապստամբությունը
(ըստ Բուզանդի տակավին թուրքովի ժամանակ),¹ այլև մի շարք ուրիշ միջ-
նախարարական խռովություններ ու բախումներ² և արտաքին թշնամիների
ոտնձգություններ տեղի են ունեցել հենց այս, Հուլիանոսի ակնարկած ժա-
մանակաշրջանում, և դրանց հիշատակությունը պահպանված կա Բուզանդի
Պատմության մեջ։³

Հուլիանոսի վկայության համեմատ՝ հայ փախստական թագաժառանգին
(= թագավորին) Կոստանդի կողմից Հայաստանի թագավոր կարգելու մասին
պարզ հիշատակություն ունի նաև Մովսես Սորենացին։ Մի կողմ թողած
Սորենացու սխալ ժամանակագրական հաշիվները՝ երկու տարբեր պատմա-քա-
ղաքական իրադարձություններ շփոթելը, նա այնուամենայնիվ պատմական
եղելություն իրական պատկերացումն է տալիս։ Սորենացին հաղորդում է, որ
Շապուհը հարձակվում է Հայաստանի վրա, Սոսրով Կոստակը գլխավորում է և
օգնություն կանչում հույներին, «բայց ոչ երկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի»։
Վրթանես կաթողիկոսը Հայաստանի պաշտպանության գործը հանձնում է
Արշավիր Կամսարականին, «որպէս գլխաւորի և յոյժ պատուականի յես
արքայի», վերցնում է Սոսրովի որդի Տիրանին և գնում է կայսրի մոտ,
«զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացուցէ» (Մովս. Սորեն., III, Ժ)։
Ապա շարունակում է նա. «Աւգոստոս Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի,
թագաւորացուցանէ զՏիրան որդի Սոսրով, և առաքէ ի Հայս հանգերձ
մեծաւ Վրթանաւ։ Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ հաշ-
տութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ պատերազմունս» (III, ԺԱ)։

Հոռմա-պարսկական այս պատերազմը, որ տեղի է ունեցել Կոստանդի
և Շապուհի թագավորությունների ժամանակ, ընդունված է կոչել Սինգարայի
կամ Նարսիի (= Ներսեսի) ճակատամարտ։ Հուլիանոսը Կոստանդին նվիրած

¹ Բուզանդ, III, Թ։

² «Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնա-
մեաց, այլև բարեկամք բարեկամաց և ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս
սխալս յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին, և բեւր աղզի աղզի թշնամութիւնս գոր-
ծէին... Բայց ըսն զամենեսին տակի այր մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ աղզո-
նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան։ (Սոսրը Հայր Մարգարիտի մասին է) ... Զբաղում
ի նախարարացն եւ ըստ թեամբ առանց փառս կոտորի, և խաղաղեաց գմեծ տէրութիւն
թագաւորութեանն» (Բուզ., III, ԺԸ)։

³ «Բանդի ի ժամանակաց ի թագաւորութենէն Տրդատայ, յորմէ հետէ զտէրն ճանա-
չիւր՝ արար խաղաղութիւն, և լսեցոյց շուրջ զթշնամիս նոցա, զի ցածոյց տէր զմարտ պա-
տերազմացն ի սահմանաց նոցա, և մինչև յայն ժամանակ ոչ ընդ ումեք բանք գոյին ամ-
բոխի կամ խռովութեան, և ի մեծի խաղաղութեան էին բնակեալք (ակնարկված է 40-ամյա
խաղաղութիւնը 298—337 թ. թ.)։ Ապա ի ժամանակին յայնմիկ յարոյց զորացոյց զղրե-
զուութիւնս սահմանակցօք շուրջ յամենայն կողմանս զթշնամիս նոցա. և ոչ մի ոք ի թա-
գաւորացն Հայոց ոչ ոք դտանէր նոցա բարեկամ, այլ ամենեքեան թշնամիք։ (Բուզանդ,
III, ԺԵ)։

իր ներքողական ճառի մեջ ասում է. «Ես քաջ գիտեմ, որ բոլորը տրամադիր են Սինգարայի ճակատամարտը բարբարոսների (=պարսիկների) հաղթանակ համարելու. սակայն ես կարծում եմ, որ այդ կռիվը հալածարարական դժբախտ էր երկու բանում համար էլ...»¹ Այս պատերազմի ժամանակ հռոմայեցիները չէին ցանկանում նախահարձակ լինել: Պարսից թագավորը (=Շապուհը) հրամայում է իր զորքերին հարձակում գործել, սակայն, տեսնելով հռոմայեցիների մարտաշարքը, վախեցավ՝ ըստ Հուլիանոսի՝ և «մտածում էր շտապ փախուստի դիմել, խորհրդածելով, որ նրան կարող էր փրկել միայն այն, եթե նա վաղորոք անցնէր հնուց ի վեր մեր և նրանց երկրների միջև սահման հանդիսացող գետը»²: Շապուհն այդպես էլ անում է. իր ամբողջ բանակը հանձնում է հարազատ որդուն և իր ամենահավատարիմ բարեկամին և ինքը մի քանի ձիավորների առաջնորդությամբ փախուստի դիմում: Ճակատամարտի հետևանքն այն է լինում, որ թագաժառանգ Ներսեսը իր շքախմբով գերի է ընկնում և սպանվում:

Սինգարայի ճակատամարտի մասին տեղյակ են և այլ հեղինակներ՝ եվտրոպիոսը, Ամմիանոս Մարցելիոսը, ինչպես նաև Փետտոս Ռուփոսը: Սա գրում է. «Narsens autem bello, ubi Narseus occidit, superiores discessimus. Nocturna vero in argo Eleiens! prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit».³

Ն. Ադոնցը, բերելով հիշյալ հեղինակները վկայությունները, հանգում է հետևյալ ճիշտ եզրակացության. «Փետտոսի Նարսես Պարսից թագաժառանգն է, Շապուհի որդին, նա, որին հայրը հանձնեց մեզ հետաքրքրող ճակատամարտի հրամանատարությունը: Կռվի վախճանը հռոմայեցիները համարում էին իրենց համար բարենաջող՝ Նարսեսի գերություն և կործանման պատճառով»:

Սինգարայի կամ Ներսեսյան ճակատամարտի մասին որոշ տեղեկություններ կան, ըստ իս, նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Ճիշտ է, այդ վկայություններն իրար չեն հաջորդում և, կարծես, միևնույն իրադարձությունը չեն, քանի որ բաժանված են երկու տարբեր ժամանակների ու դեպքերի, բայց իրականում նրանք միասնական են և արտացոլում են հենց տվյալ պատերազմի պատմական իրադարձությունները, տեղ-տեղ նույնիսկ համարյա բառացի վերարտադրելով օտար սկզբնաղբյուրների արտահայտչական ձևերը:

Մովսես Խորենացին պատմում է. «Իսկ արքայ Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ զմահն Խորենովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր զնաց՝ գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեսի եղբօր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորացուցանել զնա Հայոց խորհեցեալ, և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անառաջնորդ զսա վարկուցեալ Որոց պատահալ քաջին Աշշարի Կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մուղղն անուանեալ դաշտի: Եւ թէպէտ և բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց զնդին՝ փախտական առնն զօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցգալն Տիրանայ».³

¹ Н. Адонц, *անդ.* էջ 252—3.

² Н. Адонц, *անդ.* էջ 253.

³ Մովսես Խորենացի, III, Ժ:

Դեպքը, ուրեմն, տեղի է ունենում նախքան Տիրանի թագավորելը:

Սորենացու երկրորդ վկայությունը հետևյալ վերնագրերն է կրում. «Պատերազմ Շապուհ ընդ Կոստանդիայ»: Այստեղ Շապուհը Տիրանի բարեկամն ու դաշնակիցն է՝ «առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրավիզն օգնականութեան եղեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն աղգաք...»: Հարևան թագավորներին նվաճելուց, ինչպես նաև իր թիկունքն ապահովելուց հետո՝ Շապուհը «յարձակեցաւ ի Միջերկրեայս և ի Պաղեստինէ: Իսկ Կոստանդիայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս՝ սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ նախառ, երկոյսն կողմանցն պարտեցան. քանզի բազումք ամկան յերկամանչիրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ քիկունս կարձոյց. մինչև ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս»¹:

Ինչպես տեսնուով ենք, այս երկու, իրարից տարբեր վկայությունների միջ զործող անձերը նույնանում են հունա-հռոմեական պատմիչների հաղորդագրությունների հերոսների հետ: Հռոմայեցիների կողմից հանդես է գալիս և՛ ըստ օտար պատմագիրների, և՛ ըստ Սորենացու՝ Կոստանդ կայսրը, պարսիկներից՝ Շապուհ արքան և նրա որդին՝ Ներսէր (ըստ Սորենացու՝ եղբայրը), հայերից՝ Տիրանը: Գործողության վայրը նույնն է՝ Միջագետքը, կովախնձորը Հայաստանն ու Հռոմեական կայսրության արեւելեյան սահմանները, իսկ կետ-նպատակը՝ 298 թ. պայմանագրի ոչնչացումը պարսիկների կողմից: Մովսես Սորենացու վկայության ամենամեծ տարբերությունն օտար աղբյուրներից այն է, որ մեր պատմահայրը հայերի գործուն մասնակցությունն ավելի ակնբախ է հանդես բերում, կարելի է ասել, ամբողջ իրադարձությունն «ազգայնացած» է նկարագրում:

Ն. Ադոնցը՝ հիմք ընդունելով հույն և լատին սկզբնաղբյուրների վկայությունները, լուծում է նաև այն առեղծվածը, որի համեմատ 298 թ. իրադարձությունները Բուզանդը կապում է Տիրանի թագավորության և ողբերգական բախտի հետ: Նա հետևյալ կերպ է փաստարկում՝ Գաղերիոսի օրով 298 թ. հռոմայեցիների հետ պատերազմ է վարում Պարսից արքա Ներսէրը, որի որդին, կինը և թագավորական ընտանիքի մյուս անդամները գերի են ընկնում կայսրի ձեռքը: Մինգարայի ճակատամարտում Կոստանդը գերում է արքայազնին, որը կրում է այդ նույն անունը՝ Ներսէ (Նարսե): Հայկական ավանդությունը՝ ըստ Փավստոսի՝ պատմության տարբեր մոմենտներին վերաբերող այդ երկու իրադարձությունը միաձուլել է, ընդ որում փորձության քար են հանդիսացել Ներսէ (Նարսե) անունը ու երկու դեպքում էլ Պարսից գահի ժառանգների համամասն վրձակը:²

Այս կապակցությամբ Ն. Ադոնցին հաջողվում է ճշտել նաև Մինգարայի ճակատամարտի, ինչպես նաև Տիրանի զահաղրկության, ապա և Արշակի զահակալության տարեթվերը: Նա այսպես է փաստարկում՝ Կոստանդ կայսրը սպանվում է 350 թ.: Նա վերջին անգամ Մծբինում է եղել 346 թ., որտեղից մեկնել է Մեդիոլան և այստեղ է գտնվում 346 թվին:

¹ Մովս. Սորեն, III, ԺԲ. Հմմտ. ընդգծածս տողերի իմաստը հուլիանոսի հետևյալ բնորոշման հետ՝ ἐνὸς δὲ ἐξελόντι τῇ μάχῃ ἵσα μὲν ἐνεργεῖν τοῖς στρατοπέδοις τα δυστυχῆματα, etc.—«Իսկ ես կարծում եմ, որ այդ ճակատը հավասարապես դժբախտ էր երկու բանակի համար էլ» և այլն:

² Н. Адонц, там же, № 253—4:

դարձյալ Մծբինի մի այլ պաշարում եղել է 350 թվին. ըստ Հուլիանոսի «Սինգարայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել Մծբինի այս պաշարումից վեց տարի առաջ»։ Հետևաբար, եզրափակում է Ն. Ադոնցը, հիշյալ ճակատամարտը պետք է թվագրել 345 թ.։ Փավստոսի պատմելով,—շարունակում է նա,—հայ թագավոր Տիրանը գերի է տարվել պարսիկների կողմից նախքան այն ճակատամարտը, որի ժամանակ սպանվել է Նարսեն, և միայն խաղաղությունը կնքելուց հետո նրա տեղը նշանակվում է նրա որդիին Արշակը։ Ուրեմն, եթե ոչ Տիրանի անկումը, ապա համեմատյն դեպս Արշակի գահ բարձրանալը պետք է 345 թ. եղած լինի։ Ամենից հավանականն այն է, որ Տիրանը գահընկեց է եղել 344 թվին»¹։

Այստեղ մենք ընդհատում ենք Ն. Ադոնցի պատմա-ժամանակագրական հետազոտությունը։ Բուզանդի «Հայոց պատմության» ժամանակագրության ճշգրտմանը նվիրված են նաև պրոֆ. Յ. Մարկվարտի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները²։ Անվանի հայագետի ճշտած ժամանակագրական տվյալները շատ են տարբերվում Ն. Ադոնցի եզրակացություններից, բայց մի հիմնական հատվածում, որը ներկայումս հետաքրքրում է մեզ, նրանք համատեղ են, այն է՝ որ Բուզանդի III, Ի և ԻԱ գլուխներում նկարագրված իրադարձությունները վերաբերում են Գաղբերիոսի և Ներսեսի 297/98 թ. թ. պատերազմական դեպքերին և անաքրոնիզմի հետևանքով վերագրվել են Տիրանին ու Սինգարային կամ Ներսեսյան պատերազմին։

Ն. Ադոնցը փորձում է անգամ լուսաբանել և պատճառաբանել այդ անաքրոնիզմը, գտնելով, որ զրա միակ հիմքը Ներսես անունների նմանությունն ու Պարսից դահի ժառանգների դժբախտ վիճակի զուգադիպումն է։ Այս եզրակացությունը, սակայն, մենք համարում ենք ոչ լրիվ չափով բավարար և համոզվելու հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ այդ իրադարձությունները պետք է անպայման կապվեն Տիրանի և ոչ թե խոսքով կամ Արշակի հետ, ինչո՞ւ Դիոկղետիանոսի կամ Կոստանդի փոխարեն հայ ավանդության մեջ հանդես է գալիս Վաղեսը, ինչո՞ւ այդ իրադարձությունը կրկին պատմվածքով երկրորդված է Պապ թագավորի ժամանակ և այլն, և այլն։

Այդ հարցերը կփորձենք լուսաբանել հոդվածիս երկրորդ գլխում։

(Շարունակելի)

A II
33810

¹ H. Adonci, անդ. էջ 254—5։

² Prof. Josef Markwart, Die Geschichte u. Sagen v. Alten Eran, Anhang, 1895, և ավելի մանրամասն «Die Entstehung der armenischen Bistümer», Roma, 1932, «Orientalia Christiana», Vol. XXVII, 2.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033810

(204)

II
11 30810

11 30810

11 30810

11 30810